

ירון בן צבי**בין סימנים דאורייתא לסימנים דרבנן****פתיחה**

בהלכה ישנה מערכת חוקים וכללים המתייחסת לכשרות המזון באופן כללי, ובפרט לזה שמקורו מן החי. מערכת כשרות בעלי החיים עוסקת, בין היתר, בהגדרת בעלי החיים המותרים והאסורים באכילה.

בספר ויקרא (פרק י"א), התורה מזהה את המינים ומפרטת את הדינים אשר מגדירים את כשרות בעלי החיים. לאחר מכן, בספר דברים (פרק י"ד), ישנה חזרה תמציתית על דינים אלו.

למעשה, מובאים לנו בתורה שני נתיבים שונים בהתאם לסוג בעלי החיים; נתיב אחד עוסק בהגדרת סימנים של בעלי חיים שמותר לאכול, בעוד שהנתיב השני עוסק בסיווג העופות שאסור לאכול.

בהמשך הדברים נעמוד על כך שחכמים נתנו סימנים לעופות כדי לזהות את המינים הטהורים, ונבחן את ההבדל שבין סימנים אלה לסימנים הכתובים בתורה.

הגדרת כשרות העוף

בספר ויקרא הצטוונו לאכול רק מבעלי החיים המוגדרים 'טהורים'; הדרך לביור זהותו של עוף מסוים – האם הוא טהור או לא, מובאת בגמרא:

א"ר יצחק, עוף טהור נאכל במסורת, נאמן הצייר לומר: עוף זה טהור מסר לי רבי. א"ר יוחנן: והוא שבקי בהן ובשמותיהן (חולין סג:).

כלומר, בתורה ניתנו לנו שמות של מיני העופות שאינם טהורים וכל עוף שאינו מופיע במקרא טהור הוא:

וְאֵת אֵלֶּה תִּשְׁקְצוּ מִן הָעוֹף לֹא יֵאָכְלוּ שֶׁקֶץ הֵם אֵת הַנֶּשֶׁר וְאֵת הַפֶּרֶס וְאֵת הָעֶזְנִיָּה: וְאֵת הַדָּאָה וְאֵת הָאֵיָּה לְמִינָהּ: אֵת כָּל עֶרֶב לְמִינֹו: וְאֵת בַּת הַיַּעֲנָה וְאֵת הַתְּחֻמָּס וְאֵת הַשִּׁחַף וְאֵת הַנֶּזֶץ לְמִינָהּ: וְאֵת הַכּוֹס וְאֵת הַשִּׁלְף וְאֵת הַיָּנְשׁוּף: וְאֵת הַתְּנַשְׁמָת וְאֵת הַקָּאָת וְאֵת הַרְחֵם: וְאֵת הַחֲסִידָה הָאֲנָפָה לְמִינָהּ וְאֵת הַדּוֹכִיפַת וְאֵת הָעֶטְלָף (ויקרא י"א, יג-ט).

משום שבתורה לא נכתבו לנו סימני זיהוי של עופות טהורים או של עופות שאינם טהורים, דרך הזיהוי של העופות היא התאמה בין שמות העופות המוזכרים בתורה למינים

השונים המוכרים לנו. מאחר ובימינו איננו יודעים להתאים את מין העוף לשמו המקראי, אנו לא יכולים לסמוך על השמות הנוכחיים כדי לדעת איזה עוף טהור ואיזה טמא. נראה שחכמים עמדו על בעיה זו ונתנו לנו סימנים על מנת שנוכל לדעת איזה עוף טהור ומותר באכילה:

אמר רב נחמן: היה בקי בהן ובשמותיהן – עוף הבא בסימן אחד טהור, לא היה בקי בהן ובשמותיהן – בסימן אחד – טמא, בשני סימנין – טהור, והוא שיכיר עורב¹ (חולין סב.). לפי פירושו של רש"י (ד"ה היה בקי בהן), כוונת דברי רב נחמן היא שאדם מכיר את העופות פרס ועזניה – את המראה ושמות העופות, ומכיוון שרק לעופות טמאים אלה יש סימן אחד, אם הוא מכיר אותם – ביכולתו לסמוך על סימן זה ולאכול עוף אחר בעל סימן אחד שבא לפניו. ברם, מדברי רב נחמן לא מפורש לאילו עופות הוא התכוון, ומדרך התנסחותו הכללית הבינו הרשב"א, הר"ן וראשונים נוספים, שלרוב העופות יש רק סימן טהרה אחד; לדבריהם, יש צורך בהכרת כל העופות כדי להתיר אכילת עוף בסימן אחד. בעלי התוספות מעירים על השינוי הלשוני שבדברי רב נחמן:

בסימן אחד טמא – הוה מצי למימר טהור והוא שיכיר פרס ועזניה (ד"ה בסימן אחד טמא). כלומר, בסימן אחד כותב רב נחמן "היה בקי בהן ובשמותיהן" ולא מפרט את שמות העופות; בהמשך, בשני סימנים, הוא מפרט וכותב "והוא שיכיר עורב". לכאורה, אם כוונתו הייתה כפי שפירש רש"י מדוע רב נחמן לא כתב "והוא שיכיר פרס ועזניה"? עם זאת, הרמב"ן (ד"ה הלכתא עוף הבא בסימן אחד) מסביר שפרס ועזניה לא נמצאים במקומות היישוב וממילא אינם מוכרים לרוב בני האדם, וזו הסיבה שרב נחמן לא פירט אודותיהם. לעומתם, העורב מוכר לבני האדם ולכן נקט רב נחמן בשמו. מכל מקום, על פי דברי הגמרא הנ"ל פסק הרמב"ם:

מי שאינו מכירן ואינו יודע שמותיהן בודק בסימנין אלו שנתנו חכמים, כל עוף שהוא דורס ואוכל בידוע שהוא מאלו המינין וטמא, ושאינו דורס ואוכל אם יש בו אחד משלשה סימנין אלו הרי זה עוף טהור ואלו הן: אצבע יתירה, או זפק והיא המוראה, או שהיה קרקבנו נקלף ביד (מאכלות אסורות פ"א, ה"ט"ז).

מדבריו משמע שדי לנו בסימן אחד כדי לזהות את העוף כטהור. הסיבה לכך היא: לפי שאין בכול אלו המינין האסורין מין שאינו דורס ויש בו אחד משלשה סימנין אלו חוץ מפרס ועזניה, ופרס ועזניה אינן מצויין בישוב אלא במדברות איי הים הרחוקות עד מאד שהן סוף הישוב (שם, ה"ז).

¹ שיש לו שני סימנים, הסימן שבגופו והסימן שאינו דורס.

על פי הרמב"ם, מכיוון שהעופות הקרויים 'פרס' ו'עזניה' לא מצויים במקומות היישוב, אין לחשוש שמא העוף הנמצא לפנינו הוא אחד מהם, ואפשר לסמוך על סימן אחד כדי לומר שהעוף טהור.

רבי יוסף קארו, חלק על הרמב"ם ופסק שזיהוי עוף כטהור נעשה רק באמצעות מסורת: מי שאינו מכירם ואינו יודע שמותיהם, בודק בסימנים: כל עוף שהוא דורס ואוכל, בידוע שהוא ממינים הטמאים... ואם ידוע שאינו דורס, יש שלשה סימני טהרה: אצבע יתירה, זפק, וקורקבנו נקלף ביד, לאפוקי אם אינו נקלף אלא בסכין. היה חזק ומדובק, והניחו בשמש ונתרפה ונקלף ביד, הרי זה סימן טהרה. ואע"פ שיש לו ג' סימנים אלו, אין לאכלו, לפי שאנו חוששין שמא הוא דורס, אלא א"כ יש להם מסורת שמסרו להם אבותיהם שהוא טהור (שו"ע יו"ד סי' פ"ב, סע' ב).

דין זה שפסק רבי יוסף קארו (וראשונים נוספים), שעוף נאכל רק על פי מסורת, אנו לומדים בגמרא:

אמר רב פפא: תרנגולא דאגמא – אסירא, תרנגולתא דאגמא – שריא, וסימניך, עמוני ולא עמונית. דרש מרימר: תרנגולתא דאגמא – אסירא, חזיוה דדרסה ואכלה (חולין סב:).
רש"י בפירושו על הסוגיה מבאר את הסיבה שנצרכת מסורת:

ראוה חכמים שדורסת ואוכלת... ומתוך שאין אנו בקיין בהם נראה לי דעוף הבא לפנינו יש לומר שמא ידרוס דהא הך תרנגולתא דאגמא היו מחזיקין בטהורה ולאחר זמן ראוה שדורסת ואין עוף נאכל לנו אלא במסורת עוף שמסרו לנו אבותינו בטהור ושלא מסרו לנו יש לחוש ובמסורת יש לנו לסמוך כדאמר... שעוף טהור נאכל במסורת (ד"ה חזיוה דדרסה ואכלה). כלומר, בתחילה החזיקו חכמים מין זה כטהור משום שלא ראו את העוף דורס.² אך מאחר שראו שהעוף אשר הוחזק כטהור שייך לעופות הטמאים (שהרי הוא דורס ואוכל), הוחלט שאין לסמוך על סימנים אלה לשם זיהוי עוף כטהור וניתן להסתמך אך ורק על מסורת לשם התרת עוף באכילה. לאמר, זיהוי עוף כאחד מן המינים הטהורים ייעשה רק דרך אדם המעיד על מסורת מאבותיו שעוף מסוים זה טהור.

² "אמרו חכמים כל עוף הדורס" (משנה חולין פ"ג, מ"ו).

המסורת הנצרכת

כפי שנאמר לעיל, על מנת לדעת שעוף מסוים מותר באכילה, איננו יכולים לסמוך על הסימנים שנתנו בו חכמים ועלינו לברר האם קיימת מסורת לאכילת עוף זה; רבי אשר בן יחיאל עסק באופי המסורת הנצרכת לשם כך:

ששאלת: על החסידה. דע, כי בארצנו, ובספרד, אין אוכלין עוף המקנן על הבתים, ואומרים שהוא מעש' אפרוחים ומאכלו צפרדעים, ולועזין קורין אותו סיגוניה ואנו קורין לו חסידה; כך אנו מקובלין בארצנו. ומה נעשה למקומות שאוכלין אותו, הם יאמרו לך: עוף טהור נאכל במסורת, ואנו מקובלין שהוא טהור. אבל טוב לחקור אחר קבלתם, שמא אדם אחד סמך על חכמתו ובדק בסימניו והכשירו, ואין לסמוך על זה, כי שמא דורס הוא. ועוד, כי יש תשע עשרה מיני עופות טמאים שיש לכל אחד ג' סימני טהרה, ושני מיני עופות טמאים שיש לכל אחד ב' סימני טהרה; הילכך אין לסמוך על עופות על בדיקת סימני טהרה. וכן מצינו בחכמי התלמוד, שהיו אוכלין עוף והיו סבורין שהוא טהור, כי מצאו לו סימני טהרה, ואחר כך אסרוהו; וכל שכך בדורות הללו, שאין לסמוך על בדיקת עופות.

ודע, כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו, וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן. וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת.

והא דאמרינן: עוף טהור נאכל במסורת, היינו בעוף שאין אדם מכיר אותו, ואם יבא למקום שאוכלין אותו ויאמרו לו: מקובלין אנו שהוא טהור, יסמוך עליהם ויאכל עמהם. אבל בעוף המקובל מחכמי ישראל שהוא טמא, לא יאכלנו על פי מסורת אחרים, הפחותים מהם

(שו"ת הרא"ש כלל כ', סי' כ)

מדבריו אנו למדים שצריך לבדוק שמא מקור המסורת בטעות, ויש לוודא כי למסורת יסוד אמין ואיכותי. מכל מקום, אין בכוח המסורת להתיר עוף שמוחזק כאחד מהמינים הטמאים.

את עניין המסורת אנו מוצאים גם בדין חגבים. בתורה מתוארים הפרטים המאפיינים את החגב מהמין הטהור:

אֲךְ אֵת זֶה תֹאכְלוּ מִכֹּל שְׂרָץ הָעוֹף הַהַלֵף עַל אֲרְבַּע אַּשְׁרֵי לֹא לוֹ כַּרְעִים מִמֶּעַל לְבִגְדָיו לְנֹתֵר פֶּהוּן עַל הָאָרֶץ: אֵת אֵלֶּה מֵהֶם תֹאכְלוּ אֵת הָאֲרָבָה לְמִינֵהּ וְאֵת הַסֵּלַעַם לְמִינֵהוּ וְאֵת הַחֲרָגָל לְמִינֵהוּ וְאֵת הַחֲגָב לְמִינֵהוּ (ויקרא י"א, כא-כב).

על אף שבמבט ראשון נראה שהחגב משתייך לנתיב אשר הגדרתו היא באמצעות מאפיינים של בעלי החיים (כמו חיות, בהמות ודגים), מהמשך הדברים נראה שהוא שייך דווקא לנתיב השני, המוגדר לפי שמו (כמו עופות). במשנה אנו למדים:

ובחגבים כל שיש לו ארבע רגלים וארבע כנפים וקרסולים וכנפיו חופין את רובו רבי יוסי אומר וישמו חגב (משנה חולין פ"ג, מ"ז).

רבי יוסי אומר שאף אם יש לחגב את כל ארבעת סימני הטהרה (ארבע רגלים, ארבע כנפיים, קרסוליים וכנפיו חופין את רובו), מכל מקום אין לאכול אותו – להחזיק אותו כמין טהור – עד אשר נדע ששמו "חגב"; רש"י (חולין סה: ד"ה ששמו חגב) מבאר שאמנם בתורה נאמרו לנו שמות של כמה מינים שונים של חגבים טהורים: ארבה, סלעם, חרגול וחגב; אולם 'חגב' הוא גם שם הכולל של מינים אלה ולא רק שמו הפרטי של מין מסוים. בעלי התוספות וראשונים נוספים מבינים שרבי יוסי לא בא לחלוק על דברי תנא קמא אלא רק להוסיף תנאי. ברם, הר"ף סובר שרבי יוסי חולק על תנא קמא שאינו מצריך שיקראו לאותו בעל חיים חגב. מצד אחד נראה לומר שמכיוון שכתוב בתורה תיאור של סימני הטהרה של החגב, זו היא הדרך לזהות אותו. מאידך, מכיוון שכתובים שמות החגבים הכשרים, ייתכן לומר שדרך הזיהוי היא כמו בעופות – על פי השם. להלכה, פסק הרמב"ם:

מי שהוא בקי בהן ובשמותיהן אוכל, והצייד נאמן עליהן כעוף, ומי שאינו בקי בהן בודק בסימנין, ושלושה סימנין יש בהן: כל שיש לו ארבע רגלים, וארבע כנפים שחופות רוב אורך גופו ורוב הקף גופו, ויש לו שני כרעים לנתר בהם הרי זה מין טהור, ואף על פי שראשו ארוך ויש לו זנב אם היה שמו חגב טהור (מאכלות אסורות פ"א, הכ"ב).
רבי יוסף קארו הוסיף על דברי הרמב"ם והתנה את הגדרת החגב כטהור בכך שיהיה ידוע ששם בעל החיים הוא "חגב":

ואפילו אין לו עכשיו, ועתיד לגדלם לאחר זמן. ואע"פ שיש בו כל הסימנים הללו, אינו מותר אלא אם כן שמו חגב או שיש להם מסורת ששמו חגב (שו"ע יו"ד סי' פ"ה, סע' א)
רבי צמח דוראן כתב שתוכן המסורת הוא שבעל החיים עצמו נאכל ולא די בידיעת שמו:

לכן אני מפרש דברי הרשב"א ז"ל שאמר שנאכל במסורת ר"ל אם יש מסורת שנאכל (שו"ת יכין ובוועז ח"א, סי' ס"ד ד"ה תשובה שנינו)
דהיינו, להלכה נפסק שאם אין מסורת לאכילת אותו בעל חיים הקרוי חגב, אין לאוכלו אף אם יש בו את כל הסימנים – כמו בעוף.
בפתיחה הצגנו שתי דרכים, בהתאם לסוג בעל החיים, בעזרתן אנו יכולים לסווג מין מסוים האם הוא טהור או לא:

א. סימנים מזהים בגופו של בעל החיים או בהתנהגותו.

ב. שמות בעלי חיים טהורים.

עד כה עסקנו בבעלי החיים אשר אנו נדרשים לידיעת שמם כדי לזהות אותם כטהורים. בהעדר הידע הנ"ל אנו נזקקים למסורת שבעל חיים זה טהור וכשר לאכילה. יחד עם זאת, מובאים לנו סימנים שבעזרתם רצו חכמים לזהות את המינים הטהורים, ואכן יש מי שפסק שבעזרת סימנים אלה ניתן לזהות איזה מהמינים טהור. אמנם, להלכה מקובל כיום שאין סומכים על סימנים אלה.

בהמשך דברינו נעסוק בבעלי החיים אשר לגביהם מפורשים בתורה הסימנים שבעזרתם אנו יכולים לדעת אם בעל חיים מסוים טהור או טמא, ונברר מה מעמד סימנים אלו ביחס לסימנים שהזכרנו לפני כן.

סימנים מהתורה

בשונה מדין עופות וחגבים שבהעדר הידע של שמותיהם אנו צריכים למסורת אבות כדי לזהות אותם כטהורים וכשרים לאכילה, דין דגים ובהמות הוא שאין צריכים מסורת לאכילתם. להלכה נפסק:

סימני דגים מפורשים בתורה: כל שיש לו סנפיר וקשקשת, טהור. וסנפיר, הוא ששט בו. וקשקשת, הן הקליפות הקבועות בו. הגה: ודוקא שהם נקלפים ביד או בכלי, אבל אם אי אפשר לקלפן מעור הדג, לא מקרי קשקשת (שו"ע יו"ד סי' פ"ג, סע' א).
על אף האמור לעיל, נשאל רבי יהודה בן אשר בנוגע לדין הדגים – האם הם צריכים מסורת כשם שיש צורך במסורת בעופות:

שאלה. ילמדני מרי מביאין לכאן דג ששמו לינסיראה [לא ידעתי פתרון] ונוהגין בו איסור ויש לו סנפיר, ושמעתי כי ר' שאול ז"ל בדקו ומצא בו סנפיר וקשקשת והתירו ואעפ"כ נוהגין בו איסור ואני בדקתיו ומצאתי לו קשקשת אף על פי שאינה נראית לכאורה, לאחר שנתיבש שוב שריתיו במים ואז נראית בטוב. הודיעני אם יראה לך להתירו כיון שיש בו סנפיר וקשקשת, כי למדתנו רבינו עוף טהור נאכל במסורת, אבל דג אני סבור שאין צריך מסורת כיון שמפורש סימניו בתורה. הנני שולח דג אחד מהם ואתה בחסדך תצוה לבדקו והודיעני מה יראה לך בו ותצוה ליתן תשובה לזה הרגלי מיד ואין להאריך. ושלום כנפש עבדך צעיר תלמידך אשר הקטן בן אחיך ר' שלמה ז"ל.

תשובה. דבר פשוט הוא שהדג שימצא בו האדם קשקשת שהוא מותר, ואין צריך לזה מסורת כמו הנהו עובדי, והדג שרו אותו במים ובדקו אותו בסכין שלמה בני ואמו וקצת מן התלמידים ואמרו שמצאו לו קשקשת. ושלום כנפש דודך הכותב יהודה בן הרא"ש ז"ל
(שו"ת זכרון יהודה סי' ל"ב).

יוצא מדבריו שהסימנים המפורשים בתורה הם המגדירים את הדג כטהור; הגדרה זו שונה באופן מהותי מהגדרת הסימנים שניתנו לעופות ולחגבים. כדי להבין עניין זה בצורה ברורה יותר, נעיין בדברי רבי משה סופר:

אודות האתרוגים, הנה כל הסימנים אינם סימנים דאורייתא, ואפילו מדרבנן אינם אלא שהמציאו האחרונים לפי הגדלים במדינתם, ואין לנו שום סימן מובהק להבחין בין מורכב לכשר, אלא הסימנים המה להבחין בין הגדלים במדינה פלונית ובין הגדלים במדינה אחרת. והנה כל דבר שאין לו סימן דאורייתא נאכל במסורת... כתבתי בתשובה אחרת כי כל הסימנים לאו דאורייתא... ומן הדין דינו של אתרוג כדין עוף טהור נאכל במסורת
(שו"ת חתם סופר קובץ תשובות סי' כ"ה).

מדבריו ניתן להבחין בין סוגי סימנים שונים – יש סימנים שניתנו מהתורה ויש סימנים שנתנו לנו חכמים. ההבדל המהותי הוא שסימנים מהתורה לא מצריכים מסורת לשם זיהוי המין בעוד שסימנים שניתנו לנו על ידי חכמים מצריכים מסורת על מנת שנוכל לדעת שאנו מזהים נכון את שאנו מחפשים.

נראה לומר שסימנים אשר ניתנו לנו מהתורה, כדוגמת סנפיר וקשקשת, הם מהות הדין, וכאשר סימנים אלו קיימים, הדג מוגדר כטהור; באופן זה יש לומר על העופות והחגבים: אם עוף מסוים נקרא "עורב" מימי המקרא ועד עכשיו, הרי שהוא מהמינים הטמאים. גם אם בעוף מסוים קיימים הסימנים שמסרו חכמים, עדיין לא ברור שזהו עוף טהור, אלא רק עוף הכולל מאפיינים משותפים שמצאו חכמים אצל העופות הטהורים שהיו בזמנם. וכפי שראינו בגמרא לעיל בנוגע ל'תרנגולתא דאגמא' שבתחילה חשבו שהיא טהורה ולאחר שנתברר שהיא עוף דורס הוגדרה כעוף טמא, קיים החשש שמא הסימנים שאנו סבורים שחז"ל דיברו עליהם אינם כאלו, ולמעשה כוונתם בהגדרת הסימנים התייחסה למצב שונה. נראה לומר שמסיבה זו איננו סומכים על סימנים אלו שמסרו לנו חכמים ומסתמכים רק על בעל חיים שקיבלנו במסורת שהוא טהור.

על קביעה זו יש להקשות: מי אמר שהסימנים שכתובים בתורה בנוגע להגדרת כשרותם של הדגים או הבהמות הם הסימנים שאנו מכנים היום כסנפיר, קשקשת וכיו"ב? מדוע לא נחשוש לכך גם בזיהוי בהמות ודגים? בסוגיה זו נעסוק בפרק הבא.

הגדרות מהתורה

על מנת להבין סוגיה זו, נתייחס קודם למחלוקת בנוגע למסורת על אכילת בהמות: יש פוסקים שאכן הבינו שאסור לאכול בהמות אשר אין מסורת על אכילתן; כך כתבו רבי שבתי כהן (ש"ך יו"ד סי' פ', ס"ק א) ורבי אברהם דנציג (חכמת אדם שער איסור והיתר כלל ל"ו, סע' א), וכך כתב גם רבי אברהם ישעיהו קרליץ (ועוד):

אחרי שידוע כמה החמירו רבותינו הראשונים והאחרונים ז"ל שלא לפרוץ גדר שגדרו הראשונים ז"ל, אין לנו לנטות מדברי הגאון חכמת אדם שקבע בספרו שמנהגנו שלא לאכול בהמות וחיות אלא במסורת וכפי פשטן של דברי הש"ך סי' פ' סק"א, ודלא כהפמ"ג... אבל העיקר שדברי הש"ך הן כפי' החכ"א, ואין לפרוץ גדר במנהגן של ישראל, ואין לנו שום הכרח לזה, ודי לנו בבקר וצאן שבמסורת (חזון איש יו"ד סי' י"א, ס"ק ד-ה). לדבריו, יש לפסוק כפי שכתב רבי שבתי כהן משום שאין לשנות ממה שנהגו בו ישראל. ברם, הבנה זו של דברי רבי שבתי כהן אינה מוסכמת, כפי שכתב רבי יוסף תאומים:

עש"ך דהאידנא אין נאכל אלא במסורת כמ"ש סימן פ"ב. ויש לראות דשם ס"ג הוא מטעם שכתב רש"י דהא תרנגולתא דאגמא מתחלה היו מחזיקין בטהרה ואח"כ ראו שדרסה, ואו"ה כלל נ"ו אות ח"י לפי שרבו הפירושים מהו סימן הדורס אי כפר"ת יע"ש, משא"כ בסימני חיה ובהמה לא הוזכר זה דאין נאכל אלא במסורת, ובהמה וודאי אין בקיאות להכיר מפרסת פרסה ומעלת גרה, גם אי מקובלין אנו במין זה שהוא טהור, וצריכין להכיר אי חיה אי בהמה. אלא דאיהו נמי ה"ק כיון שרבו הפירושים אין לאכול החלב אלא במסורת דאין אנו בקיאים במובלע חרקייהו ושאר הסימנים (פרי מגדים יו"ד שפתי דעת סי' פ', ס"ק א). דהיינו, כוונתו של רבי שבתי כהן הייתה לעניין הבחנה בין בהמה לחיה; איזה הוא חֶלֶב שאסור באכילה ואיזה הוא חלב המותר באכילה, ולא כפי שנאמר לפני כן בשם רבי אברהם ישעיהו קרליץ.

מחלוקת זו שבין הפוסקים מצריכה הבנה של העיקרון אשר לפיו אנו ניגשים לפסיקת הלכה בדיני תורה – כאשר אנו באים לבחון סוגיה מסוימת כדי להכריע בה להלכה, יש הבדל בין עיסוק בדיני תורה ובין עיסוק בדברבנן. אחד הכלים להכרעה בדיני דאורייתא הוא 'דימוי מילתא למילתא'; נדגים עיקרון זה מתוך עיון בדיני כלאים:

כלאים

איסור כלאים הוא איסור לערב או לחבר מינים שונים זה עם זה. סוגי הכלאים הם: כלאי הכרם, כלאי זרעים, הרכבה, כלאי בהמה (הרבעה והנהגה) וכלאי בגדים.

א. כלאי זרעים

איסור כלאי זרעים הוא מהמצוות התלויות בארץ³ (קידושין לט). למעשה, אסור לזרוע שני מינים שונים בסמוך. לדעת רוב הראשונים מקור האיסור מפורש בתורה:

אֶת חֻקֵי תִשְׁמְרוּ בְּהַמִּתָּד לֹא תִרְבִּיעַ כְּלָאִים שְׂדֵךְ לֹא תִזְרַע כְּלָאִים וּכְגַד כְּלָאִים שֶׁעֲטָנוּ לֹא יַעֲלֶה עִלְיָךְ
(ויקרא י"ט, ט).

ואולם, לדעת רש"י (שבת פד: ד"ה ואחת באמצע; בכורות נד: ד"ה גפנים) האיסור הוא מדרבנן. ראשונים רבים תמהו על דברי רש"י – בעלי התוספות (בכורות נד. ד"ה דגן ודגן) כתבו שנראה שמדובר בטעות סופר משום שרש"י עצמו כתב במסכת קידושין (לט. ד"ה והא אנון) שכלאי זרעים אסורים מהתורה.

האיסור נוהג בתבואה, ירקות, קטניות ושאר מיני זרעים. עשבים שאינם ראויים למאכל אדם ושימושם לרפואה ולנוי אינם כלאים (רמב"ם כלאים פ"א, ה"ד). האחרונים (רבי יוסף קארו בכסף משנה; רבי אברהם ישעיהו קרליץ בחזון איש כלאים סי' א', ס"ק יב-טו, ועוד) נחלקו האם יש איסור כאשר העשב ראוי למאכל בהמה.

ב. כלאי אילן

בשונה מכלאי זרעים, איסור כלאי אילן קיים בארץ ובחול⁴ ואוסר הרכבת שני מיני אילנות יחד – הכנסת ענף של אילן ממין אחד לגזע של אילן ממין שני על מנת שיצמחו יחד כאילן אחד.

בגמרא (סנהדרין ס.) למדים שהמקור לאיסור זה הוא מהכתוב בפסוק "שְׂדֵךְ לֹא תִזְרַע כְּלָאִים" (ויקרא י"ט, ט) וכן פסק הרמב"ם (כלאים פ"א, ה"ה): איסור הרכבת האילן הוא בכלל הלאו של "שְׂדֵךְ לֹא תִזְרַע כְּלָאִים". בתלמוד הירושלמי (כלאים פ"א, ה"ז) למדו איסור זה מתחילת הפסוק הנזכר לפני כן: "אֶת חֻקֵי תִשְׁמְרוּ" – יש לשמור את מיני הבריאה, כל אחד כפי שנעשה במעשה בראשית.

³ בימינו יש מחלוקת האם יש איסור בארץ או לא, והדבר תלוי במחלוקת האם קדושה שנייה בטלה או לא. אם בטלה, האיסור הוא רק מדרבנן, ואם לא בטלה, האיסור הוא מהתורה (יבמות פא. תוד"ה מאי; שו"ת מהרשד"ם יו"ד קצג). רבי ישראל יהושע טרונק (שו"ת ישועות מלכו יו"ד סז) ואחרונים נוספים כתבו שאף אם קדושת הארץ לעניין תרו"מ ושביעית בטלה בזמן הזה, מכל מקום איסור כלאים נוהג מהתורה משום שאינו תלוי בשאלה האם קדושה זו בטלה או לא, אלא מדובר בחלות דינית שיש אך ורק בארץ ישראל.

ג. כלאי הכרם

אסור מהתורה לזרוע תבואה וירקות בתוך כרם או בסמוך לו (וכן לזרוע אותם יחד עם חרצן של גפן):

לֹא תִזְרַע פְּרֻמֶּךְ כְּלָאִים בְּפֶן תִּקְדֹּשׁ הַמְּלֶאכָה הַזֶּרַע אֲשֶׁר תִּזְרַע וּתְבוֹאֵת הַכֶּרֶם (דברים כ"ב, ט). גם איסור זה הוא מהמצוות התלויות בארץ. כאשר מדובר בכרם, המרחק של הזריעה צריך להיות ארבע אמות – שיעור "עבודת הכרם". אולם, אם ישנה גפן בודדת, המרחק הוא ששה טפחים (מכל מקום, אסור לזרוע תחת הזמורה גם אם היא רחוקה מהגזע יותר מששה טפחים). בכלאי הכרם החמירו חכמים מחמת איסור ההנאה שנוסף בהם, וגזרו שהאיסור קיים גם בחו"ל.

ד. חלוקת המינים⁴

הגמרא מעלה ספק בעניין איסור כלאים:

בעי רבינא: הרכיב שני דשאים זה על גב זה לר' חנינא בר פפא, מהו? כיון דלא כתב בהו למינהו – לא מיחייב, או דילמא: כיון דהסכים אידיהו – כמאן דכתיב בהו למינהו דמיא? תיקו (חולין ס.).

במסכת סנהדרין (ס.) למדים מפסוקים בתורה שכשם שאסור להרביע בהמה כך השדה אסור בהרכבה. דהיינו, כשם שקיים איסור להרביע בעל חיים ממין אחד עם בעל חיים ממין אחר, כך גם בנוגע להרכבה – אסור לערב שני מינים שונים.

כלאי זרעים שונים מאיסור הרכבה שכן הזרעים לא מתחברים זה לזה אלא רק סמוכים האחד לשני. מחמת שוני זה ישנם כמה הבדלים להלכה – איסור כלאי זרעים נוהג רק בארץ ואילו איסור הרכבה נוהג גם בחו"ל (רמב"ם כלאים פ"א, ה"ג); איסור כלאי זרעים חל על ישראל (ואינו בבן נח), ולעניין הרכבה נחלקו תנאים – לדעה אחת רק בישראל ולדעה שנייה גם בבן נח (סנהדרין נז: ושם ס.).

שאלת הגמרא אינה מובנת – הרי וודאי יש איסור הרכבה בשני מיני דשאים, ואם אסור לזרוע אותם סמוכים זה לזה, כל שכן שיהיה אסור להרכיב אותם זה בזה?

הרמב"ן והר"ן פירשו שאיסור כלאי זרעים הוא רק במיני קטניות ותבואה ולא בדשאים, משום שאין דרך לזרוע דשאים והם גדלים מאליהם (רבי מנחם המאירי) ואילו איסור

⁴ יש לציין שההלכה אינה מתחשבת בשיטות הסיווג הקיימות במדע המקובל היום, בנוגע לאופן זיהוי כל מין ומין וסיווגו לפי משפחה.

הרכבה נוהג גם באילנות העולים מאליהם. יש מהראשונים שהבינו כי איסור כלאי זרעים הוא דין מדיני הרכבה, ולשיטתם ייתכן שיש איסור כלאי זרעים גם במיני דשאים. כלומר, איסור כלאי זרעים אינו נוהג אלא במינים החשובים כמינים שונים זה מזה. במסכת כלאים, נמנים מיני זרעים שאף על פי שאינם זהים לחלוטין, נחשבים כמין אחד ולכן אין איסור לזרוע אותם ביחד, לעומת מינים אחרים האסורים בזריעה יחד. בתלמוד הירושלמי (כלאים פ"א, ה"ו) מבואר שהחלוקה היא על פי צורת העלים, הפירות וטעמם של כל אחד מהמינים – אם הם דומים זה לזה או שונים האחד מהשני. אולם, מדברי הרמב"ם בעניין כלאי זרעים והרכבת אילנות מתעוררת השאלה כיצד ניתן לדעת מתי המעשה נקרא הרכבה או כלאים ומתי לא. וכך כתב הרמב"ם:⁵

יש מינין בזרעין שיהיה המין האחד נפרד לצורות הרבה מפני שינוי מקומות והעבודה שעובדין הארץ עד שיראה כשני מינין ואף על פי שאין דומין זה לזה הואיל והן מין אחד אינן כלאים זה בזה (כלאים פ"ג, ה"א).

לפי דבריו, על מנת לדעת האם מותר לערבב זרעים מסוימים או אסור, בודקים האם הזרעים הם מאותו מין. אולם, בהמשך הפרק כתב הרמב"ם שהולכים אחר המראה: וכן אם יש שם זרעים ואילנות אחרות אף על פי שהן שני מינין בטבען, הואיל ועלין של זה דומין לעלין של זה או פרי של זה דומה לפרי של זה דמיון גדול עד שיראו כשני גוונין ממין אחד, לא חששו להן לכלאים זה עם זה שאין הולכין בכלאים אלא אחר מראית העין (שם, ה"ה).

אם כן, כיצד ניתן לדעת על פי דבריו מה מותר ומה אסור? הרי לעיתים אפילו העלים בצמח עצמו שונים זה מזה, ואין לנו מסורת של הצמחים המותרים.⁶ נראה להסביר שהגדרת דין כלאים תלויה במראה העין – הסימנים (דמיון בין העלים והפרי) הם הגדרת הדין מהתורה. דהיינו, מהתורה ניתנה לנו הרשות להפעיל שיקול דעת ולהחליט מה נחשב לדמיון בעלים ובפרי ומה אינו נחשב לדמיון – בתנאי שנכיר את המינים השונים. ואם כן, נמצא שבדיני דאורייתא ניתן להפעיל שיקול דעת על בסיס דמיון – "דמויי מילתא למילתא", כפי שהזכרנו לעיל.

⁵ רבי אברהם ישעיהו קרליץ (חזון איש כלאים סי' ג', ס"ק ד) כתב שלדעת הר"ש חלוקת המינים היא על פי צורת העלים והפירות – ככל שהם דומים יותר הם מין אחד וככל שאינם דומים הם מין נפרד.
⁶ אמנם, הרמ"א (יו"ד סי' רצ"ה, סע' ו) כתב שמוטב להיזהר מכולן, אבל נראה שמדובר בחומרא בעלמא ולא מעיקר הדין.

סיכום

במסכת בכורות (ו.-:), נחלקו רבי יהושע ורבי שמעון האם טמא הנולד מן הטהור טמא או טהור. סוגיה מקבילה לזו נמצאת בב"ק (עח.-:), ואותה הביא רבי יוסף רוז"ן (צפנת פענח מאכלות אסורות פ"א, ה"א) כראיה לשאלה האם סימנים הם סימן או סיבה.

השאלה היא האם הסימן מתפקד ככלי שבאמצעותו ניתן לקבוע האם מין בעל החיים שלפנינו טהור או טמא, או שהסימנים הם הסיבה שמגדירה את הבהמה כטהורה או טמאה. לדבריו, אם סימן היה רק אמצעי זיהוי, מדוע כאשר יש רק סימן אחד, ניתן להסתפק בעצם הלידה מבעל חיים טהור לצורך הגדרת "טהור"? ברם, אם הסימנים הם הסיבה שבגינה בעל החיים הוא טהור, מובן מדוע כאשר נולד מה שנראה כטמא מהטהור סימן אחד מספיק שכן הוא בא כדי להכריע.

קיים שוני עצום בין סימנים שניתנו לנו בתורה לבין סימנים שקיבלנו במסורת מרבתינו. בעוד שסימנים הכתובים בתורה הם מהות הדין, הרי שהסימנים שמסרו לנו רבותינו הם רק תיאור ולא חלק מהותי מהגדרת האובייקט. לפיכך, כאשר אנו באים להחליט בדיני תורה בנוגע לטהרת בעל חיים בעזרת סימנים שניתנו לנו בתורה, עצם הגדרת התורה היא שבני אדם יוכלו, בהתאם לטבע האנושי, להסיק את המסקנה הנדרשת ולקיים את הציווים; בדיני תורה, הגדרת הדין היא שניתן להפעיל שיקול דעת כדי להסיק מסקנות. לעומת זאת, בסימנים שמסרו לנו חכמים אנו חוששים שמא לא ירדנו לסוף דעתם ומפני חשש זה אנו נזקקים למסורת מעבר לסימנים.